

Aytən Arzulla qızı Əhmədova⁴

QASIM BƏY ZAKİRİN YARADICILIĞINDA FRAZELOGİZMLƏR

Klassik ədəbiyyatın layiqli varisi olan Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində, inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Sənətarın şeirlərinin uzun ömürlüklüyü, əsərlərinin ideya dərinliyini onların dilinin sadəliyi, aydınlığı və ifadə gözəlliyi ilə izah etmək olar. Q.Zakirin ictimai satiralarının formalaşmasında, M.P.Vaqifdən sonar Azərbaycan bədii dilinin zənginləşməsində əvəzsiz rolu olmuşdur. Onun əsərlərində təsvir olunan hadisələrin bədii bütün təfərruatı ilə verilməsi baxımından frazeoloji ifadələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q.Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir.

Frazeoloji ifadələr bədii dilin elə mühüm tərkib hissəsidir ki, onları tədqiq etmədən yazının dil və üslubunu tam öyrənmək qeyri mümkündür. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafını öyrənmək baxımından da yazıçı dilində dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən frazeoloji ifadələrin tədqiqi olduqca zəruridir.

Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. O, çox vaxt öz əlavələri və ifadələrin ekspressivlik gücünü artırmağa nail olmuşdur. Q.Zakir əsərlərində təsvir olunan lirik və satiric qəhrəmanlar- kəndli, şəhərli, molla, kərbəlayi, məşədi, seyid, qazi, tacir, vaiz, baqqal, dağca, murov, təbib, knyaz, divanbəyi və s. kimi tiplərin dilində onların həyat tərzlərinə uyğun ifadə vasitələrini, öz təbəqələrinin mənafeyini əks etdirən atalar sözlərini və məsəlləri, aforizm və idiomatik ifadələri poetik tərkibləri ədəbiyyata gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da ədəbi dilə adi danışq dili arasındakı əlaqəni qüvvətləndirmişlər. Ümumxalq dili və onun frazeologiyasını. Q.Zakirin əsərlərində geniş işlənməsi o dövrün ictimai təbəqələrinin dünyagörüşünü və məişətini öyrənməkdə bizə çox kömək edir.

Frazeoloji ifadələr, əlbəttə dildə birdən-birə yaranmamış, sabit söz birləşmələrinə çevrilənə kimi uzun yol keçmişdir. İlk əvvəllər dildə mövcud olan və ümumişlək xarakter daşıyan sözlər sonralar danışq prosesində bir-birinə yanaşan bütöv tərkiblər getdikcə xalq dilində sabitləşmiş şəkildə, bütöv bir söz bu formada işlənilib yeni bir əşyanı, hadisəni, hal-vəziyyəti, hərəkəti ifadə etməyə başlamışdır. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan S.Cəfərov yazır: “Belə birləşmələrdə sözlər üzvi surətdə birləşərək vahid bir məfhum ifadə edən elə bir monolit söz qrupuna çevrilir ki, onları bir- birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqil mənada düşünmək olmur.” Frazeoloji ifadələr dildə tarixən yarandığına görə formalaşdığı dövrün qrammatik normaları ilə həmahəng olur və onların müasir dilqaydalarından fərqlənməsi qanunauyğundur. Bütün dünya dillərinə məxsus bu vəziyyət frazeoloji ifadələrdə xalq ruhunu, adət-ənənəsini, xalq müdrikliyinin özünə məxsus olması, təkraredilməzliyi ilə əlaqədardır [1,88]. Buna görə də müəyyən bir fikrin, ideyanın ifadə forması ayrı-ayrı dillərdə bəzən eyni, bəzən isə fərqli ola bilər.

Lakin müəyyən bir məfhumun yeni sözlərlə ifadə olunan qarşılığının əksər hallarda başqa dillərdə axtarmaq əbəsdir. Dilimizdə işlənən “nə diriyyə hay verir, nə də ölüyə pay verir” ifadəsinin rus dilində qarşılığı “ne ribo ne myaso”dur, yaxud, “gah nala, gah da mıxa vuran” rus təfəkküründə “nə ətdir, nə balıq” sabit söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Bu bir daha göstərir ki, hər iki dildə fikrin ifadə forması müxtəlif olsa da, ideya eynidir və bir vahid kərif ifadəsinə tabe edilmişdir. Dildə bu qədər dərin kök salmış frazeoloji ifadələr xalqın tarixi ilə, iqtisadi, siyasi həyatı ilə sıx surətdə bağlı olub qədim tarixə malikdir. Əsrlərlə şifahi və yazılı dildə işlənən bu ifadələr həmişə nitqin yığcam, obrazlı, sadə, təbii verilməsinə xidmət edmiş, yazıçıların əsərlərində daha da yeni məna çalarları qazanaraq cəlalanmış və səlisləşmişdir. Frazeoloji ifadələr adətən semantik stilistik və qrammatik cəhətdən təsnif edilir. Beləliklə, məna və leksik-semantik cəhəti öyrənilir. Buna görə də bu ifadələri hər tərəfli öyrənmək üçün “onların mənşəyinə, mənasına, xüsusiyyətinə, leksik tərkibinə görə təsnif etmək əhəmiyyətlidir” [6,145]. Zakir satiralarında frazeoloji ifadələr semantik məna növlərinə görə müxtəlifdir. Qasım bəy Zakirin satiralarında sinonimlərlə yanaşı, frazeoloji sinonimlər də geniş yer tutmuşdur. Məna çalarlığına, ekspressiv emosional xüsusiyyətlərinə görə böyük əhəmiyyəti vardır. [4,55]. Bu ümumi anlayış ətrafında toplanan bu ifadələrin üslubi xüsusiyyətləri mətn daxilində daha bariz şəkildə meydana çıxır. Məsələn, hicran dağı və firqət odu ifadələrini nəzərdən keçirək:

Nə gərək sevəydi ol bivəfani,

Nə də belə hicran dağı görəydi [3,171]

Və

Firqət odu məni yandırır yaxar,

Sübhü şam didəmdən yanlı yaş axar; [3,222]

Bu misralardakı “hicran dağı” və “firqət odu” ifadəsində ümumi bir məna mövcuddur ki, bi da ayrılıq əzabı mənasına uyğundur. Lakin bu ifadələrin hər birinin özünəməxsus xarakter xüsusiyyəti, incə məna çalarlığı fərqi vardır ki, bu da həmin ifadələrin üslubi mahiyyətini və məna fərqi müəyyənləşdirir. Əgər biz ikinci nümunəni dəyişdirib “Hicran dərdi məni yandırır- yaxar” etsək, burada əvvəlki tərəvət, sadəlik, dil baxımından əvvəlki gözəllik qalmayacaq. Deməli, ifadənin emosional çalarlığında və obyektiv mənasında kiçik dəyişiklik etmədən hər hansı biri kontekstdə biri digərini əvəz edə bilən sözlərin əsl sinonimlərini tapa bilmərik. Beləliklə, əksər hallarda iki sözün hər cəhətdən qarşılığı ilə əvəz olunmasına təsdiq etmək çətindir.

Qasım bəy Zakirin “Dəvə və Eşşək” təmsilində də bu cür hallara rast gəlinir. Nümunəyə diqqət yetirək:

Karvanda bir dəvə, bir eşşək,

Lağər düşmüş idi mənim yabım tək

Sarğısına əgər vursan yüz şallaq

Götürməzdı ayaq üstündən ayaq [3,100].

...Əlini böyrünə saf vurdu eşşək [3,102].

Göründüyü kimi bu misallarda “Götürməzdi ayaq üstündən ayaq” və “Əlini böyrünə saf vurdu” sinonimləri öz mənə və üslubi çalarlığına, həmçinin emosional rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Dilimizdə “ayaq götürmək” frazeologizmi mövcuddur. O, “tez-tez yerimək”, “etmək” məhfumunu verir. Amma “ayaq götürməmək” xüsusilə, “ayaq üstündən ayaq götürməmək” şəklində bir ifadəni “yeriməmək”, “yorulub əldən düşmək anlayışına” yaxın bir mənədə işlədilmişdir. Bu beytdə istər cümlənin, sözü qurluşu, onların eşidilmə əhəngində, istərsə də söz və söz birləşmələrinin mənalarında həyat həqiqətinin daha qabarıq nəzərə çarpdıran bu ifadələr şairi artıq sözlərdən, uzun-uzadı təfərrüardan azad etməklə, mənəni bütün əzəməti ilə verə bilməyə kömək etmişdir.

Qasım bəy Zakir əsərlərinin lüğət tərkibində mühüm yer tutan frazeoloji sinonimlər şeirlərə müxtəlif mənə rəngləri verən ifadəli dil materiallarıdır. Az bir qismi kitab dilindən gələn bu ifadələr təsvir edilən hadisə, şərait, surətlərini xarakteri və asılı olaraq müxtəlif üslub və məqsədlərlə mənədə işlədilmişdir. Q.Zakirin şeirlərində “ölmək”, “öldürmək” anlayışı ilə əlaqədar olaraq işlədilən feili frazeoloji ifadələr bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Canın almaq [3,182], canı çıxdı [3,192], can vermək [3,162], dara çəkmək [3,205], tələf oldu [3,208], ömür başa yetdi [3,193], canını al [3,190], qanına susamaq [3,176], məmat olmaq [3,51], vasili rəhmət olub [3,89], həqq alsın əlimdən [3,77] “ölüm” məhfumuna sinonim olan 11 frazeoloji ifadənin Zakir satiralarında işlənməsi sinonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir haldır. Məlumdur ki, bədii əsərdə eyni söz və ifadələrin təkrar edilməsi əsasən, üslubi cəhətdən ağırlaşmasına, təsir qüvvəsinin azalmasına səbəb olur. Məhz sinonimlərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Q.Zakir onların işlənməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Danışan şəxsin əşyaya və ya hadisəyə münasibətini onun dilinə işlətdiyi sinonimlərdən də bilmək olar. Məsələn: vəfat etmək və məmat olmaq ifadələrində ölümün səbəbi bilinmirsə də şair bu ifadələrin mətn daxilində elə işlədir ki, onun mövqeyi bizə aydın olur. Zakir şeirində belə bir beytə baxaq:

Hər mərizə eyləsələr əlacı,

Ehtiyatın görün, tez olur məmat [3,51].

Verilmiş bu beytdə “məmat olmaq” ifadəsi ilk baxışdan nəzəri heç də cəlb etmir. Bunun səbəbi cümlədə ifadəsini tapmış fikrin özünün sintaktik planda verilməsi və acı gülüş doğura bilməsidir. Şair başqa bir yerdə “Ənisü mehribanım Mehribanda vasili rəhmət olub [3,89] –deyərək “vasili rəhmət olmaq” frazeoloji ifadəsini işlədir. Şair “əlisü mehribanım” frazeoloji ifadəsi ilə Baba bəyə səmimi tərzdə müraciət etsə də, onunla kifayətlənməmiş, “ölmək” məhfumunu yumşaldaraq ona səmimilik donu geyindirmiş, fikrin daha münasib ifadə ilə vermişdir. Şair müəyyən obyektlərə qarşı narazı olduqda, ona hörmət bəsləmədikdə, sinonimlər cərgəsindən təhqir çalarlığını daha bariz əks etdirən sözü seçib işlədir: “Rüsvayi-ələm etdi bizi, Zakira, görüm, Olsun təməmi tezlik ilə sakini-ləhəd. [3,76] bu beytdəki sakini ləhəd olmaq ifadəsi təkcə ölmək anlayışı bildirməklə qalmır. O, eyni zamanda mənfi münasibəti, qarğış, təhqiri də bildirir. Deməli, bədii əsərdə hadisəyə yazıçı münasibəti sinonim sözlərin seçilib işlədilməsində mühüm rola malikdir. Başqa bir yerdə “Belə knyazı həqq alsın əlimdən, mən tutum matəm” [3,77] dedikdə, biz görürük ki, şair” həqq alsın əlimdən” ifadəsini “Allah öldürsün” ifadəsinə tam sinonim götürmüşdür. Bunu ifadənin ardınca gələn “mən tutum matəm” cümləsi də təsdiq edir. “Məhz buna görə də sinonimlərin üslubi məqamlarının müəyyənləşdirilməsində frazeoloji ifadələrin təkcə mənəca deyil, emosional-ekspressivlik nöqtəyi-nəzərindən də məqsəduyğunluğu və yeganəliyi nəzərə alınır” [2,127]. Aşağıdakı nümunəyə diqqət edək: “Çək tiğini, vur boynunu, ey şux, qoy olsun, .Bu Zakiri-xoş-təbü süxəndən sənə qurban!” [3,316]. “Əli Zülfüqarın vursun belinə, Bəlkə elə, pis üzündən qurtulaq”. Bu beytlərdə çək tiğinin, vur boynunun, qurban olsun və Əli Zülfüqarın (xəncərin) vursun belinə, elə, üzündən qurtulaq söz və ifadələri bir-birinin sinonimidir. Həmçinin burada çək tiğini və Əli Zülfüqarı vursun belinə, vur boynunu elə, qurban olsun və üzündən qurtulaq sinonimləri mövcuddur.

Birinci beyt lirik şeirdən, ikinci beyt isə satirik şeirdən götürüldüyündən, ifadə tərinin özündə belə fərq vardır. Bu fərq hər sinonimin arxasında duran incə mənə çalarlığının malik üslubu rəngarənglikdə aydın göstərir. İkinci beyt bir çox cəhətdən diqqətəlayiqdir. Bir beytdə bir fikir ətrafında toplaşan “belinə vurmaq”, “ölmək” və “üzündən qurtulmaq” söz və ifadələri müəyyən ardıcılıqla düzülüş və bir-birini tamamlayır. Birinci misrada qəzəb, hiddət var, lakin hələ nifrət yoxdur. “Bəlkə elə” fikrindən sonra gələn “pis üzündən qurtulaq” ifadəsi ilə biz qarğanın-şəxsin necəliyini bilirik. Bu hissədəki “pis” sözü təkcə “üz” isminə aid olmaqla qalmır, məcazlaşaraq “üzündən qurtarmaq” ifadəsini də təyin edir. Bu yolla “ölmək” məhfumu müvafiq frazeoloji ifadə ilə satira üslubuna uyğunlaşdırılmışdır.

Qasım bəy Zakirin əsərlərində ümumi anlayışların təzədlük xüsusiyyətlərinin əks etdirən antonimlərə tez-tez təsadüf edirik. Şair müəyyən əşya, hadisə və ya əlamətlərin zidd cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə oxucuda canlı təsəvvür oyadır, ona güclü təsir göstərir. Məsələn,

Yaxşı gündə mənəm- mənəm deyənlər,

Ovu göydə alıb göydə yeyənlər,

Yaman gündə tamam durub kənarında,

İstər bir fənd ilə özünü qurtarar [3,112].

Burada diqqəti cəlb edin “yaxşı gün” və “yaman gün” ifadələridir. Əgər bu misralardan həmin ifadələri çıxartsaq, buradakı ziddiyyət və qarşılaşdırma da aradan götürülmüş olar. Deməli, Qasım bəy Zakir təsvir edilən şəraiti qabarıq və obrazlı şəkildə vermək üçün həmin ifadələrə müraciət etmişdir. Bədii dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olan frazeoloji antonimlər yanaşı yanaşı gəldikdə fikri daha kəskin və təsirli əks etdirir. Zidd məhfumların paralel işlədilməsi müəyyən bir əşya və hadisənin əks qütblərinin bütün təfərrüatı ilə qabarıq şəkildə təsvir edilməsi deməkdir. Frazeoloji antonimlər anlayışın müxtəlif tərəfləri haqqında oxucuya ilk baxışdan müəyyən rəy yaradır, onun müsbət və mənfi cəhətlərini tez və dəqiqliklə görməyə kömək edir. Bu cəhəti şairin, xüsusən, xalq dilindən götürdüyü atalar sözü və ifadələrdə daha çox görmək olur: “Qolumuzdan tutan yox, qıçımızdan qaldıran çoxdur, Bizə qəhət oldu bu ələmdə bir müşkül-kütey knyaz”. Burada “qolumuzdan tutan” (kömək edən) və “qıçımızdan qaldıran” (mane olan) frazeoloji antonimləri qoşa işləmənlə, şair yaşadığı dövrün ziddiyyətli xarakterini açıb göstərmişdir. Nümunə verdiyimiz bu atalar sözünün əsasında qol- qılça, tutmaq (saxlamaq)- qaldırmaq kimi mətni antonimlər durur. Şair öz dövrünün insanları arasındakı antiteza vasitəsilə qarşılaşdırmış, müqayisə etmişdir. Əsrlərdən bəri dilin lüğət tərkibində özünə yer tutmuş frazeoloji ifadələrin müəyyən bir qismi iki və daha artıq mənədə işlənir. “Əl vurmaq” ifadəsinə diqqət edək. Bu frazeoloji ifadələrin nominativ mənəsi “toxunmaq”, “dəymək”dir. İfadəni həmin mənədə Q.□ akirin satirik əsərlərində bir neçə yerdə işlənməmişdir. “Zakirin qətlinə bəsdir nigahın, Əl vurma, qəbzəi-xəncər istəməz”. [3,207]. “Əl vurmaq”

ifadəsinə şairin əsərlərində başqa bir mənada "axtarmaq" mənasında da rast gəlirik: "Həqqə layiq heç birində görmədim feil əməl, Dedilər ki, var, yoxdur, hər yana mən vurdum əl"[3, 205].

Poetik təfəkkürün məhsulu olan söz sənətində bədii dilin rolu və əhəmiyyəti elə mühüm bir amildir ki, bu bədii ədəbiyyatın özünün yaranmasına bərabərdir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, Q.Zakir frazeoloji ifadələrin mənə növlərindən düzgün ifadəsi sayəsində fikirlərini daha aydın, dəqiq və təbii verməyə nail olmuşdur. Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatına toxunmayan, onda qidalanmayan, xalqa, xalq dilinə yaxınlaşmaya çalışmayan bir sənətkarı təsəvvür etmək çətindir. Lakin bir cəhət var ki, bu yaxınlığı, əlaqəni hərə bir cür başa düşdüyü, anladığı üçün xalq dilindən, eləcə də xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən hər kəs özünəməxsus tərzdə istifadə etmişdir. Bədii söz ustaları xalq dilinin özünü belə inkişaf etdirmiş, ona milli zəmindən doğan kolorit, sadəlik, təbiilik gətirmiş, müasirlərinə və xələflərinə örnək olmuş, böyük irs və yaradıcılıq nümunələri qoyub getmişdir.

Qasım bəy Zakir xalq dilinə həssas tələblə yanaşmış, danışq dilinin əsas və gözəl xüsusiyyətlərini şeirimizə gətirməklə, bədii dilin forma və ifadə vasitələrini inkişaf etdirmişdir. Onun frazeologizmlərdən, atalar sözü və zərbi- məsəllərdən, aforizm və hikmətli sözlərdən, rəvayətli ifadələrdən külli miqdarda istifadəsi sahəsində şeirlərin daha anlaşqılı və oxunaqlı olmuş olması, xalq arasında geniş yayılmışdır. Əlbəttə, istedadın xarakteri və sənətkarlıq xüsusiyyəti ilə bağlı olan bu hal Zakir şeirinin hamısına eyni dərəcədə aid deyildir. Dövrünün bütün hadisələrini təfərrüatı ilə ən ülvi gözəlliklərdən tutmuş niftət ediləcək çirkinlik və eybəcərliklərinə qədər təsvir edən satirik bəzən naturalizmə qapılmış, hətta vulqar söz və ifadələri şeir dilinə gətirərək işlətməkdən belə çəkinməmişdir. Məhz buna görə də onun şeir dili xalq danışq dilinə o qədər yaxınlaşmışdır ki, şifahi ədəbiyyat nümunələrindən çox vaxt seçilmir. Tədqiqatçılardan birinin dediyi kimi onun "əsərlərində xalq poez"iyası nəfəs almaqdadır". [5,44]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1968.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, 1962.
3. Qasım bəy Zakir " Seçilmiş əsərləri ", Avrasiya Press, Bakı, 2005.
4. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimiyi. Bakı, 1991.
5. Mustafayev M. Q.Zakirin şifahi xalq yaradıcılığında istifadə üsulu. ADU-nun Elmi Əsərləri. Dil və Ədəbiyyat seriyası. 1964.
6. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

Xülasə

Klassik ədəbiyyatın layiqli varisi olan Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində, inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bədii üslubun yeni janrlarının yaranması, xüsusilə də satirik janr ədəbi dilə yeni keyfiyyətlər-canlı xalq dilinin, xalq yaradıcılığının nəfəsini gətirmişdir. Şairin əsərlərində frazeoloji ifadələrin araşdırılması və tədqiqi linqvistikamız üçün çox lazımlı və aktual məsələlərdəndir. Q.Zakirin əsərlərindən toplanmış frazeoloji birləşmələr şairin özünə məxsus orijinal ifadələrdir. Qasım bəy Zakir şeirlərində, xüsusən satiralarında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadə və idiomlardan istifadə etmişdir. Məqalədə sənətkarın yaradıcılığında istifadə etdiyi frazeologizmlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Qasım bəy Zakir, şeirləri, təhlil, məcazlar, frazeoloji birləşmələr

Frazeologys in creativity of Gasim bey Zakir

Summary

Kasym Bey Zakir, Honored Successor of Classical Literature, played a special role in enriching new qualities in the Azerbaijani literary language of the 10th century. The emergence of new genres of artistic style, in particular satirical genre, brought new breaths to the literary language - the lively folklore and folk creativity. Investigation of frazeological expressions in the works of the poet is a very important and urgent issue for our linguistics. Frazeological bindings collected from G. Zakir's works are the original expressions of the poet. Qasım bey Zakir used frazeological expressions and idioms for strong, effective and emotional expression of the idea in his poems, especially in his satirical poems. In the article investigated frazeologisms used by the poet in his work.